

ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937–1938 РР. НА ЖИТОМИРЩИНІ: ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ (ДОСВІД ЦИФРОВОГО КАРТОГРАФУВАННЯ)

Житомирщина історична | 17.05.2026

Дедалі вагоміше місце в сучасному історичному дискурсі посідають питання меморіалізації трагічних подій минулого. Яскравим прикладом їх репрезентації є злочини сталінського тоталітарного режиму на території України у 30-х рр. ХХ ст., зокрема «Великий терор» 1937–1938 рр. Зважаючи на те, що Житомирщина як і ряд інших областей була втягнута в систему «зачисток», актуальним є дослідження стану комеморативних практик, які спрямовані на вшанування пам'яті жертв політичних репресій та формування відповідного меморіального простору.

Репрезентація потребує не лише теоретичного викладу, але й використання інноваційних підходів цифрової історії. У даному випадку для аналізу поставленого завдання було застосовано **цифрове картографування**, що забезпечує візуалізацію матеріалу та виступає інструментом осмислення просторових аспектів пам'яті в регіоні.

Досвід використання цифрових інструментів картографування при вивченні локальної історії

Використання цифрових інструментів стає дедалі актуальнішим, адже дозволяє подати теоретичний матеріал не лише через текстову інтерпретацію, а й за рахунок деталізації, візуалізації та інтерактивності. Зокрема, **цифрове картографування** дає можливість сформувати візуальне й просторове сприйняття історичного процесу та простежити події у їх співвідношенні із сучасним архітектурно-ландшафтним середовищем. Підхід набуває популярності в межах історичних проєктів, але в Україні він перебуває на етапі активного розвитку.

У цьому контексті, варто звернути увагу на геоінформаційні системи (ГІС), що є інструментом просторового моделювання даних у географічній площині. ГІС, порівняно з традиційними картами, є динамічними та інтерактивними, що дозволяє досліднику працювати з інформацією як із геопросторовими даними. Водночас ГІС мають різні типи та функціональні можливості, що забезпечує їх застосування у різних напрямках досліджень [12].

Український досвід використання інструменту цифрової картографії найкраще відображений у реалізації цифрової платформи-енциклопедії «Львів Інтерактивний» [26], що поєднує сучасний міський простір Львова із історичними картами через систему шарів, локалізуючи цілі квартали, а також архітектурні, культурні та промислові об'єкти й доповнюючи їх інформаційними блоками та візуалізацією.

Іншим прикладом є діяльність громадської організації «Україна Інкогніта» [22], яка веде облік об'єктів історичної спадщини України та використовує інтерактивну карту для їх локалізації, зокрема на території Житомирщини.

Варто згадати про проєкт Національного музею Голодомору-геноциду, втілений за підтримки Українського культурного фонду [34], у межах якого створено карту місць поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. Вона поєднує просторову візуалізацію з усними свідченнями, статистичними даними та фотоматеріалами.

Зважаючи на окреслені напрацювання у використанні цифрового картографування, можна відзначити ефективність таких платформ. Особливо це проявляється у відтворенні просторів, які були втрачені/знищені, а також у контексті досліджень, пов'язаних із актуальними питаннями політики пам'яті, що й лягло в основу нашого дослідження.

Історичні передумови та масштаби «Великого терору» в Житомирському регіоні

Тематика репресій 1937–1938 рр. на Житомирщині знайшла відображення в низці праць. Зокрема, Т. Рафальська [51], Л. Гуцало [16], О. Мазяр [33] і М. Латуї [32] аналізували механізми та специфіку репресій, розкрили практики фальсифікації справ; С. Кокін [29] звернув увагу на подальші репресії й щодо працівників каральних органів. Питання локалізації місць поховань піднімали І. Тригуб [53] та І. Ямковий [58].

Окремі аспекти формування меморіального простору відображені у збірнику за редакцією Г. Мокрицького [42] та дослідженні О. Іващенко [25], де подано описи пам'ятних об'єктів, хоча тема репресій висвітлена фрагментарно. Додаткові відомості та фотоматеріали містяться у збірнику спогадів упорядкованому Н. Жураховською [13], а також на електронних ресурсах «Житомирщина історична» [14; 44] і «Мій Бердичів» [1; 3; 9; 10; 17; 31; 35; 39; 50; 57]. Важливим джерелом є проєкт «Реабілітовані історією» [52], що поєднує архівні, статистичні та візуальні матеріали. Місцеві ЗМІ [8; 15; 24; 38; 45; 46; 54; 55] додатково відображають сучасні комеморативні практики регіону.

Житомирська область була утворена 22 вересня 1937 р., об'єднавши райони, які раніше частково входили до складу Київської та Вінницької областей [52]. Край став територією етнічних експериментів періоду коренізації, коли в умовах

певної лояльності створювалися національні райони: Довбишанський (згодом – Мархлевський) польський район, із центром у Мархлевську (нині смт Довбиш); Пулинський німецький район [51, с. 25]. Цей процес мав певні позитивні наслідки, зокрема в культурній та освітній сферах, проте ситуація згодом кардинально змінилася.

До підписання пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р. регіон залишався прикордонним, що в умовах постійного очікування радянською владою зовнішньої загрози загострювало пошук «ворогів» всередині держави. У 1930-х рр. посилювалися переселення, депортації, арешти та ув'язнення. Так, станом на 12 травня 1936 р. в межах Новоград-Волинської округи (Новоград-Волинського, Городницького, Ярунського та Баранівського районів) до переселення було визначено 2450 сімей (1823 – польських та 627 – німецьких) [16, с. 85]. Розгорнулася кампанія боротьби з «куркульством» і «шкідництвом». Паралельно з пропагандистським образом «ударника» існували серйозні проблеми у виконанні планових завдань, через це влада шукала «винних», що призводило до відкриття сфальсифікованих справ про «шкідництво» або «навмисний зрив планів», нібито в «інтересах іноземних держав».

Масовий характер репресій 1937–1938 рр. на Житомирщині підтверджується статистичними даними, поданими у таблиці:

Жертви репресій 1937–1938 рр. в регіоні			
<i>За неповними даними понад 25,5 тис. осіб було репресовано, з них близько 18,8 тис. було розстріляно</i>			
Вироки винесені позасудовими органами			
Період	Всього	ВТГ (виправно-грудові табори)	ВМП (вища міра покарання)
<i>Жовтень-грудень 1937 р.</i>	10062	2789	7273
<i>1938 р.</i>	10106	703	9403
<i>Жовтень 1937 – листопад 1938 рр.</i>	20168	3492	16676
Внесення вироків особливою трійкою УНКВС по Житомирській області			
<i>З 20 вересня по 3 листопада 1938 р.</i>	4203	38	4165
Вироки винесені виїзними сесіями Військової колегії Верховного Суду СРСР			
<i>1937–1939 рр.</i>	138 уродженців та жителів області	21	118

Таблицю складено на основі: «Реабілітовані історією. Житомирська область» <https://www.reabit.org.ua/books/zt/> [52] (дата звернення: 08.03.2026).

Зважаючи на неоднорідний етнічний склад регіону, окрему увагу варто звернути на так звані «національні операції»:

- польська: станом на 1 листопада 1937 р. в УРСР було заарештовано 19030 осіб, з яких 4854 особи були засуджено до розстрілу (загалом у 1937–1938 рр. в Україні репресій зазнали близько 50 тис. громадян польської національності) [51, с. 87].
- німецька: упродовж жовтня 1937 – січня 1938 рр. на Житомирщині було засуджено 1647 осіб, із яких 1467 – ВМП, звинувачувалися у шпигунстві на користь Німеччини. У вересні 1938 р. за рішеннями трійки при обласному управлінні НКВС було розстріляно 989 осіб, більшість із яких становили німці [52].
- чеська: у 1938 р. органами НКВС Житомирської області було сфальсифіковано справу, так званої «чеської військово-повстанської шпигунської організації» – «Чеське дружество». До її складу нібито входило 80 осіб, з них 77 – чехи, жителі Житомира та навколишніх районів. За рішенням «трійки» при УНКВС по Житомирській області були розстріляні 28 вересня 1938 р. [52].
- єврейська: у Бердичеві, Коростені та Новограді-Волинському органи НКВС викривали «буржуазно-націоналістичні» та «сіоністські організації», членів яких звинувачували у шпигунстві, антирадянській діяльності та підготовці диверсій. За матеріалами доповідної записки Г. Вяткіна від 3 серпня 1938 р., у таких справах фігурувало 178 осіб. Значна кількість представників єврейського населення була засуджена у справах есерів та троцькістів [52]. В Коростені у січні 1938 р. було заарештовано 25 осіб, яких звинуватили в участі у вигаданій сіоністській організації, за рішенням «трійки» при УНКВС Житомирської області від 5 травня 1938 р. всі вони були засуджені до розстрілу [32, с. 245-248].

Застосування **цифрового картографування у структуруванні меморіальних просторів «Великого терору» на Житомирщині**

Наведені вище статистичні дані свідчать про масштабність операцій НКВС в межах області, тож звернемо увагу на рівень комеморативних практик у регіоні. Для аналізу та представлення проблематики нами було використано інструмент Google My Maps, завдяки якому вдалося створити **інтерактивну карту**, що детально візуалізує наявні простори пам'яті у межах Житомирської області. Варто зазначити, що під час проектування карти використовувався адміністративно-територіальний поділ Житомирщини до 2020 р.

Інформаційною базою для формування **карти** стали власні записи усної історії, архівні джерела, наукові публікації, довідкові видання, періодика та інтернет-проекти. Також здійснено пошук візуальних елементів та фотофіксацію пам'ятних місць в регіоні. Метод **цифрового картографування** дав змогу

сконцентрувати значний масив інформації та повноцінно транслювати її у візуальне відображення з інтерактивними опціями.

З метою аналізу здійснено умовний поділ місць репрезентації пам'яті на три типи:

1. символічні локації – меморіальні комплекси жертвам, які розміщені в просторі населених пунктів та не завжди мають безпосередній зв'язок із подіями 1930-х рр., але виконують функцію вшанування пам'яті;

2. об'єкти репресивної інфраструктури – будівлі пов'язані з діяльністю каральних органів, приміщення НКВС, місця засідань «трійок», в'язниці;

3. мартирологічні некрополі / простори прихованих поховань – найбільш складна категорія, дослідження якої потребує доказової бази, архівних пошуків та ексгумацій; саме ці об'єкти найменш забезпечені увагою з боку місцевої влади, що ускладнює їх виявлення та належне вшанування.

Нашою метою було створення **інтерактивної карти** не лише як засобу візуалізації, а й як ресурсу з інформаційним наповненням, що дозволяє отримати необхідні відомості у структурованому вигляді. Задля цього, для кожного типу було розроблено окремий формуляр.

Символічні локації	Об'єкти репресивної інфраструктури	Мартирологічні некрополі / простори прихованих поховань
<ul style="list-style-type: none"> - <i>адреса</i> – населений пункт, район, за можливості назва вулиці; - <i>рік</i> – дата встановлення пам'ятного знаку; - <i>ініціатива</i> – авторство, ідея, джерела фінансування; - <i>локація</i> – просторове розташування об'єкта; - <i>статистика</i> – дані мають переважно орієнтовний характер через відсутність деталізації на рівні населених пунктів; - <i>опис</i> – зовнішній вигляд, текет написів (за наявності); - <i>додаткова інформація</i> – відомості про населений пункт, репресованих осіб, історичний контекст; - <i>фото</i>; - <i>джерела</i>.	<ul style="list-style-type: none"> - <i>адреса</i> – населений пункт, район, за можливості назва вулиці; - <i>керівники та співробітники</i> – звернено увагу на персональний склад каральних органів, їх звання та, за можливості, подальшу долю; - <i>функціональна роль</i> – у репресивних практиках (фальсифікації, насильство, розстріли); - <i>сьогодення</i> – сучасний стан і функціональне призначення; - <i>фото</i>; - <i>джерела</i>.	<ul style="list-style-type: none"> - <i>адреса</i> – населений пункт, район, за можливості назва вулиці; - <i>пошуки</i> – ким висунуто гіпотезу про розташування поховань на цій території та чим вона аргументована, чи проводилася ексгумація; - <i>меморіальний статус</i> – наявність або спроби створення будь-яких форм візуалізації місця пам'яті; чи існують ініціативи громадських організацій та органів місцевого самоврядування щодо впорядкування простору; - <i>фото</i>; - <i>джерела</i>.

Загалом нами було виявлено 57 тематичних локацій, які відображені при проєктуванні карти. Місця поховань подано відповідно до наявних джерел, але їх локалізація в межах області є чисельнішою і значною мірою залишається не встановленою.

Меморіальні простори жертв сталінських репресій у Житомирській області: між символічними знаками та відсутністю меморіальних комплексів

Перший пам'ятний знак. Мапа дозволяє простежити тенденцію, що формування пам'ятних знаків жертвам репресій на Житомирщині розпочинається з 1991 р. (однак перша спроба меморіалізації зафіксована у 1943 р.; у газеті «Голос Волині», що виходила під час нацистської окупації, розміщено статтю «Пам'ятник на згадку совєтських вбивств в Овручі») [43, с. 4].

СТАТТЯ З ПЕРІОДИЧНОГО ВИДАННЯ «ГОЛОС ВОЛИНІ»: «ПАМ'ЯТНИК НА ЗГАДКУ СОВЄТСЬКИХ ВБИВСТВ В ОВРУЧІ». 14 ВЕРЕСНЯ 1943 Р., №108, С. 4 [43]

З тексту статті можна визначити місце розташування дубового хреста, оскільки зазначається, що «Українська Інституція Самопомоги не давно виставила на південному кінці Овруча перед зруйнованою советами церквою дубовий хрест» [43, с. 4]. Тож, зіставлення цієї інформації з фактом знищення у 1937 р. храму на території сучасного Спасо-Преображенського кафедрального собору в Овручі (вул. Соборна 18), дає змогу окреслити місце встановлення цього знаку.

Хоча дії окупаційної влади відбувалися в умовах воєнного часу та в передчутті наближення поразки, у матеріалі простежується використання теми радянських репресій у публічному дискурсі.

Територіальні особливості розміщення. Варто зауважити, що концентрація розташування пам'ятних знаків на Житомирщині є неоднорідною. Так, у Бердичівському районі – у восьми селах та Бердичеві (в місті є два пам'ятні знаки та меморіальна табличка). Проте, лише у с. Райки (гранітна табличка на камені, територія сільського кладовища) [50] та с. Никонівка (гранітний меморіал) [39] контекст репресій подано окремо від Голодомору 1932–1933 рр. У с. Лісова Слобідка [31] на огороженій території поблизу крамниці зосереджено пам'ятники жертвам Голодомору, «Великого терору» 1937–1938 рр. та полеглим у Другій світовій війні.

У Романівському районі встановлено пам'ятники у п'яти населених пунктах, а також у самому смт Романові. Найбільш активну позицію займає с. Булдічів, де ініціатором встановлення кам'яного хреста пам'яті жертв політичних репресій був Володимир Якимчук. У 2023 р. було опубліковано книгу Леоніда Кононовича «Булдічівська трагедія» [30; 45]. Водночас, відсутня конкретизація щодо низки населених пунктів району – с. Врублівка (пам'ятник воїнам-односельчанам та репресованим), с. Тевеліївка (пам'ятник жертвам репресій), с. Монастирок (пам'ятник жертвам репресій), де бракує візуальних матеріалів, інформації про ініціаторів встановлення, кількість жертв і описів [48]. У с. Пилипо-Кошари в 2017 р. за фінансування Томаша Ліневича встановлено гранітний пам'ятник репресованим [7]. У Романові також є пам'ятник, однак належність до контексту репресій простежується переважно в назві, тоді як візуально домінує образ пам'яті Голодомору – фігура Берегині-матері з опущеними руками, виконана з металу чорного кольору, в середині якої представлено образ дитини з розведеними руками.

СЕЛИЩЕ РОМАНІВ. ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В ПЕРІОД ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ. ВСТАНОВЛЕНИЙ 22 ЛИСТОПАДА 2008 Р. У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ СЕЛИЩА, НА ПЕРЕХРЕСТІ ВУЛ. КОЦЮБІНСЬКОГО ТА СЕРГІЯ ЛЯЛЕВИЧА (СМТ РОМАНІВ, ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ., 8 БЕРЕЗНЯ 2026 Р.)

Аналізуючи Баранівський район, варто почати зі смт Довбиш як осередку колишнього Мархлевського польського національного району. Зважаючи на спрямованість репресій проти польського населення, ініціаторами встановлення меморіальної дошки у 2009 р. виступили Фонд «Допомога полякам на Сході», Товариство поляків ім. Яна Павла II у Довбиші та Генеральне консульство Республіки Польща (м. Луцьк) [52]. Табличка розташовувалася на території цього римо-католицького костелу. Згодом, у 2014 р. на території цього ж костелу (вул. Костьольна 9) встановлено новий меморіал, де написи з іменами репресованих виконані польською мовою [60]. У с. Полянка пам'ятник жертвам репресій 1930–1950 рр. розташований на території костелу Святої Марії Магдалини, виконаний із граніту, містить написи українською мовою, встановлений за ініціативи Миколи Кобилянського та профінансований коштом нащадків жертв [5; 20].

У Звягельському (Новоград-Волинському) районі вдалося зафіксувати два місця пам'яті, однак жодне з них не репрезентує репресії окремо. У с. Сусли пам'ятні об'єкти присвячені Голодомору, репресіям і Другій світовій війні, розміщені поруч, формуючи спільний простір: передній план займає бронзова фігура жінки з іконою в руках, у підніжжі чотири гранітні інформаційні таблиці, із згадками як і про Голодомор та «Великий терор», так і про фронтовиків та полеглих у Другій світовій; позаду – стела, на якій зображено постать солдата, що схилився на одному коліні [59]. У с. Велика Горбаша у 2005 р. встановлено пам'ятний знак воїнам-односельчанам, загиблим у Другій світовій війні та жертвам сталінських репресій [6]. Подібна ситуація простежується і в Звягелі [42], де також відбувається просторове поєднання різних історичних подій у межах одного меморіального простору.

У північно-західній, північній та східній частинах області в окремих районах спостерігається зменшення концентрації пам'ятних знаків або їх повна відсутність. Це може свідчити як про брак ініціативи та фінансування, так й про обмежену представленість інформації та слабку популяризацію теми.

Вище вже йшлося про одне з перших зафіксованих пам'ятних місць у регіоні, розташоване саме в Овручі, однак варто звернутися і до сучасної ситуації. У місті встановлено пам'ятник, що поєднує контекст Голодомору та репресій, його відкриття у 2008 р. було приурочене до 75-ї роковини Голодомору [13, с. 4, 33]. Крім того, на кладовищі на околиці Овруча (до 1971 р. – с. Кизили) споруджено каплицю та дерев'яний пам'ятний хрест жертвам Голодоморів і політичних репресій [13].

У межах району простежується подібна ситуація. Зафіксовано три населені пункти, у двох із них (с. Дівошин та с. Велика Фосня) контекст репресій подано разом із Голодомором [25]. Водночас у с. Покалів [15] встановлено пам'ятник безневинно страченим землякам 1937–1938 рр., проєкт реалізовано за ініціативи

та фінансування Костянтина й Анатолія Бондарчуків за участі місцевих жителів. Пам'ятник містить інформацію не лише про жертв населеного пункту, а й про села, що входили до складу тодішньої Покалівської селищної ради.

У ряді населених пунктів простежується поєднання двох подій у межах одного об'єкта, де контекст репресій не відокремлюється, а фіксується переважно на рівні назви: у м. Малині (пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій 1937–1941 рр.) [42], смт Хорошів (пам'ятник жертвам Голодомору і політичних репресій) [42], смт Попільня (пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій) [8; 47], с. Ярославка Ружинського району (пам'ятний хрест жертвам Голодомору та репресій) [52], с. Кодня Троянівського району (пам'ятник жертвам Голодомору та політичних репресій) [46].

У с. Кримок Радомишльського району на території кладовища встановлено камінь як місце пам'яті жертв політичних репресій 1930-х рр., на якому зазначено імена мешканців села, зокрема польської національності, що зазнали різних вироків [37]. Особливої уваги заслуговує ініціатива створення поблизу с. Городське Коростишівського району, на території Свято-Духівського чоловічого монастиря меморіального комплексу «Українська Голгофа», де репрезентація виходить за межі репресій і охоплює ширший історичний період, від монголо-татарського нападу на Київську Русь до Чорнобильської катастрофи [14].

В Андрушівському районі зафіксовано два пам'ятні знаки в с. Городківка, розташовані поруч – один відображає події 1937 р., інший поєднує Голодомор і політичні репресії. У м. Андрушівка [49] відомо про меморіальний комплекс у центральній частині парку, присвячений воїнам-визволителям, воїнам-землякам, жертвам Голодомору та репресованим, що також поєднує різні історичні контексти в межах одного простору, але детальніша інформація відсутня.

СЕЛО ГОРОДКІВКА. ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ. РОЗТАШОВАНИЙ ЛІВОРУЧ, БІЛЯ ВОРІТ, НА СІЛЬСЬКОМУ КЛАДОВИЩІ. ВСТАНОВЛЕНИЙ У 1991 Р.; НА КАМЕНІ ЗОБРАЖЕНО РОЗП'ЯТТЯ ІСУСА, ОБАБІЧ ВЕРХНЬОЇ ЧАСТИНИ ХРЕСТА ВКАЗАНО «1937»; АРХІТЕКТОР – ВАСИЛЬ МУХА (С. ГОРОДКІВКА, АНДРУШІВСЬКИЙ Р-Н, ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ., 28 БЕРЕЗНЯ 2026 Р.)

У м. Житомирі меморіальне місце представлено гранітним хрестом, що встановлений на околиці єврейського кладовища – одному з ймовірних місць масових поховань. У 2014 р. біля нього, з лівого боку підніжжя, було встановлено меморіальну табличку присвячену репресованим чехам [54]. Також по периметру цієї ділянки, за ініціативи нащадків розстріляних, встановлюються окремі пам'ятні знаки.

ПАМ'ЯТНИЙ ХРЕСТ У М. ЖИТОМИРІ, ВСТАНОВЛЕНИЙ У 1998 Р. ЗА ІНІЦІАТИВИ МІСЦЕВОЇ ГРОМАДИ; 18 ВЕРЕСНЯ 2014 Р. БІЛЯ НЬОГО РОЗМІЩЕНО МЕМОРІАЛЬНУ ТАБЛИЧКУ РЕПРЕСОВАНИМ ЧЕХАМ, ВІДКРИТТЯ ВІДБУВАЛОСЯ ЗА УЧАСТІ ДЕЛЕГАЦІЇ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ [54] (М. ЖИТОМИР, 11 КВІТНЯ 2026 Р.)

Окремо варто відзначити, що у 2021 р. в межах чеського проєкту «Остання адреса. Україна» встановлено пам'ятну табличку на будинку по вул. Покровській 106, де проживав репресований у 1938 р. чех Франц Фронек [55].

Таким чином, у наведених прикладах простежується спільна риса: пам'ятні об'єкти переважно поєднують різні історичні події, що зумовлює відсутність чіткого виокремлення теми політичних репресій у просторі пам'яті, а сама репрезентація часто обмежується символічним рівнем без розгортання окремого меморіального контексту.

Об'єкти репресивної інфраструктури: простори злочинів без належного осмислення

Будівлі пов'язані з діяльністю каральних органів, зокрема приміщення де розміщувалися УНКВС, відбувалися засідання «трійок», розташовувалися в'язниці, залишаються найменш репрезентованими у пам'ятному просторі. Попри те, що частина з них могла не зберегтися до сьогодні, але саме там ухвалювалися рішення щодо долі людей. Такі об'єкти є безпосередніми місцями вчинення злочинів, однак залишаються належно не осмисленими і потребують подальшого дослідження та встановлення.

Відомі випадки катувань під час слідства, зокрема у Новоград-Волинському районному відділі НКВС, внаслідок чого, за анкетними даними, загинуло п'ять осіб [52; 53], а також виконання вироків – розстрілів в обласному управлінні НКВС у Житомирі з подальшим таємним вивезенням і похованням тіл [33; 52]. Листи арештованих до родин фіксують побиття ув'язнених, зокрема у Бердичівській в'язниці під час примусового підписання сфальсифікованих свідчень [52]. Аналогічні практики простежуються і в діяльності Коростенського міського відділу НКВС у 1937–1938 рр., де свідчення енкаведистів вказують на відсутність реальної доказової бази, обвинувачення формувалися під тиском, а допити супроводжувалися застосуванням тортур [32].

Як місця пам'яті ці об'єкти не представлені, фактично йдеться лише про Бердичів. У 1998 р. було встановлено меморіальну табличку на місці розташування Бердичівського міського відділу НКВС [9], в дворі якого здійснювалися поховання розстріляних, а у 2005 р. тут же встановлено пам'ятний знак [10]. Як видно з фасаду споруди, вона є закинutoю, донедавна тут діяв завод безалкогольних напоїв, що зараз не функціонує, а окремі приміщення орендуються приватними підприємцями.

МЕМОРІАЛЬНА ТАБЛИЧКА ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ. ВСТАНОВЛЕНА У 1998 Р., СПОЧАТКУ НА ПЕРЕДНЬОМУ ФАСАДІ БІЛЯ ПРОХІДНОЇ ЗАВОДУ БЕЗАЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ, ЗГОДОМ ЇЇ ПЕРЕНЕСЛИ НА ІНШУ СТОРОНУ БУДІВЛІ, ПО ВУЛ. І. МАЗЕПИ 22 [9] (М. БЕРДИЧІВ, ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ., 13 КВІТНЯ 2026 Р.)

ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ. ВСТАНОВЛЕНИЙ 26 ЛИСТОПАДА 2005 Р., ПО ВУЛ. ГЕРОЇВ УКРАЇНИ 41 [10] (М. БЕРДИЧІВ, ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ., 13 КВІТНЯ 2026 Р.)

Натомість встановлені місця, де колись розташовувалися обласне управління НКВС у м. Житомирі (вул. Феценка-Чопівського 7) [21] та райвідділ у м. Звягелі (перехрестя вул. Івана Франка та Героїв Майдану) [53] на фасадах не мають відповідних меморіальних табличок.

Місця поховань жертв репресій: складність виявлення і меморіалізації

Одна з найскладніших форм репрезентації, що потребує не лише документальних доказів, а й проведення ексгумації. Далі наведено приклади, які вдалося встановити на території Житомирської області, однак спільною рисою є те, що місця поховань або свідомо, або несвідомо поступово руйнуються. Сьогодні щодо їхнього стану спостерігається фактична байдужість, що свідчить не лише про пасивність, а й про відсутність належного ставлення до жертв репресій.

Житомир, околиця єврейського цвинтаря зі сторони Путятинського провулку –

локація розглядається як одне з імовірних місць розстрілів і поховань жертв репресій 1937–1938 рр., але чітко окреслити її межі неможливо, мова йде не про одне місце, а радше про ширший простір у межах якого могли здійснюватися масові поховання. Єврейський цвинтар існував тут понад століття, тож може виступати умовною межею цієї території, а прилеглий приватний сектор, активна забудова якого припадає вже на післявоєнний період, також може входити до зони ймовірних поховань, оскільки на момент подій ця територія залишалася незабудованою і використовуватися як відкрита ділянка. Складність полягає і в тому, що поховання мали колективний характер, що унеможлиблює встановлення конкретних меж і кількості жертв.

ПАМ'ЯТНИЙ ХРЕСТ ЖЕРТВАМ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ОКОЛИЦІ ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА ТА ВСТАНОВЛЕНІ ПОРУЧ МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ – ІНІЦІАТИВА НАЩАДКІВ ЖЕРТВ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (ЖИТОМИР, 11 КВІТНЯ 2026 Р.)

Місто Житомир, територія колишнього монастирського саду (район вул. Фещенка-Чопівського). Також існує версія, що захоронення відбувалися на території пустиря, який раніше був монастирським садом, а згодом перетворився на закинуту ділянку. Водночас відсутня чітка локалізація цієї території, оскільки невідомо, яка саме її частина використовувалася для поховань. Спроби впорядкування пам'ятного простору стосувалися ділянки по вул. Фещенка-Чопівського 35 [38], поблизу Житомирської філії «Газмережі».

Окремо варто враховувати версію І. Ямкового, за якою поховання могли здійснюватися на території, де нині розташований Житомирський обласний онкологічний диспансер. У минулому ця місцевість мала нерівномірний рельєф, зокрема рови, що спрощувало процес захоронення. Зафіксовані випадки, коли під час будівельних робіт виявляли людські рештки та залишки одягу. В ході будівництва диспансеру техніка ковшем натрапила на тіла [58, с. 98]. З огляду на наведені факти та особливості місцевості, цей відрізок можна розглядати як ймовірне місце поховань, водночас він не включений до сформованого

меморіального простору.

Місто Бердичів, територія заводу безалкогольних напоїв (перехрестя вулиці Гетьмана Мазепи та Героїв України) та околиця єврейського кладовища. Виявлення братських могил відбулося випадково, під час будівництва промислового об'єкту в 1950-х рр. на місці розташування міського відділку НКВС, але подальша доля перших знайдених тіл залишається невідомою, оскільки ґрунт із кістками вивозили вночі у невідомому напрямку. Хоча відома спроба подальшого приховування слідів злочину в 1957 р., коли лише черепи було складено в коробки, перевезено та таємно поховано на території єврейського кладовища, що на околиці міста. Лише у 1991 р. відбулося офіційне перепоховання наступних виявлених тіл, яке пройшло в урочистій процесії на території єврейського кладовища, де в 1995 р. за ініціативи місцевої громади було встановлено пам'ятний знак. Навіть попри намагання приховати факт злочину та процесу перепоховання, на перехресті вул. Гетьмана І. Мазепи та Героїв України, під асфальтом можуть залишатися братські могили репресованих [1; 9; 10].

Будучи безпосередньо на всіх місцях пам'яті в м. Бердичеві, можна простежити, що віддаленість пам'ятного знаку від часто прохідних доріг позначається і на стані прилеглої території. Наприклад, пам'ятник на єврейському кладовищі перебуває в занедбаному стані не стільки через ясени, які ще не розпустилися, скільки через жителів міста, наркозалежних, які позаду нього влаштовали смітник. Це, своєю чергою, демонструє рівень суспільної байдужості, адже сміття та використані шприци розкидані на території, де здійснювалося перепоховання жертв репресій та загалом, розміщене кладовище, що вимагало б підтримання цієї ділянки в належному стані.

ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЖЕРТВАМ РЕПРЕСІЙ. ВСТАНОВЛЕНИЙ 1995 Р., РОЗТАШОВУЄТЬСЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ, ЗІ СТОРОНИ ЗАЛІЗНИЧНИХ ШЛЯХІВ (М. БЕРДИЧІВ, ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ., 13 КВІТНЯ 2026 Р.)

Місто Звягель, територія парку культури та відпочинку, а також прилегла до колишнього райвідділу НКВС територія (вул. І. Франка) – є кілька припущень щодо встановлення території, де містяться захоронення. Красзнавець І. Тригуб висунув гіпотезу, яка має логічне підґрунтя. Зокрема, він звертається до прикладу м. Вінниці, де каральні органи використовували територію, прилеглу до відділку (місцевий парк), це підтверджується ексгумацією, проведеною німецькими частинами у 1943 р. Але в Звягелі теоретичні могили репресованих виявили члени радянської комісії в 1944 р., які мали б фіксувати нацистські злочини [53].

Тож, зважаючи на те, що Новоград-Волинський райвідділ НКВС має локальну близькість до сучасного парку та є встановленим факт «випадкової» знахідки, цілком ймовірно, що цю територію могли використовувати для поховань, а згодом, в ході «впорядкування» простору, сліди злочину легко було замаскувати в ландшафті. Відсутні будь-які спроби розроблення цієї версії чи створення меморіального комплексу, який був би безпосередньо пов'язаний із контекстом

репресій.

Водночас, цілком реальним залишається припущення щодо наявності братських могил і на території самої будівлі НКВС, зокрема у внутрішніх дворах, сьогодні це територія в межах перехрестя вул. Івана Франка та Героїв Майдану. На цій ділянці радянська комісія навесні 1944 р. здійснила розкопки виявлених поховань без насипів і зафіксувала, що знайдені тіла перебували у значному ступені розкладання та мали проломлені черепи. «Свідки», без зазначення їхньої ідентифікації, стверджували, що розстріли відбулися тут навесні 1942 р., однак опис не відповідає характеристикам геноцидних методів нацистів, а стан тіл свідчить про значно триваліший період перебування в землі [53].

Звернення до наведених прикладів актуалізує потребу проведення ексгумації, адже з часом відбувається поступове забування, а розширення міст і поява новобудов ускладнюють або роблять такі дослідження надалі неможливими.

Ексгумаційні роботи регламентуються законодавством України та мають визначену процедуру. У цьому випадку йдеться не про слідчі дії, а про польові дослідження місць масових поховань, пов'язаних із подіями майже столітньої давності. У цьому контексті доцільно врахувати досвід польських інституцій та громадських організацій, які на території України здійснюють пошук місць поховань, проводять ексгумації та забезпечують перепоховання виявлених останків жертв. Така практика показує, що дослідження можуть мати практичний результат і завершуватися належним впорядкуванням місць пам'яті. Відтак, важливим є поєднання дослідницької роботи, процедур перепоховання та підтримки з боку органів місцевого самоврядування для забезпечення належного вшанування жертв і утримання поховань у впорядкованому стані.

Заходи вшанування пам'яті жертв «Великого терору»

У Житомирі практики вшанування жертв репресій охоплюють переважно незначні групи населення і не мають масового характеру. Це вказує на недостатню сформованість власної політики пам'яті та відповідних комеморативних практик. Навіть у День пам'яті жертв політичних репресій (третя неділя травня) не спостерігається системного проведення масштабних заходів, відсутні ініціативи на рівні освітніх закладів і місцевих громад. Така ситуація сприяє поступовому витісненню пам'яті про жертв і ускладнює формування розуміння масштабів трагедії серед наступних поколінь.

Окрім приватних осіб, зацікавленість у збереженні пам'яті про репресованих виявили національні спілки та дипломатичні місії Польщі й Чехії, оскільки для них вагомим є вшанування представників їхніх націй, що проживали на Житомирщині та стали жертвами терору.

До речі, пам'ятні панахиди в День вшанування жертв політичних репресій

проводять представники Ради Християнських Церков Житомира та Житомирської області, переважно представники римо-католицького духовенства. У акціях зі вшанування репресованих переважають представники національних спільнот: поляки, німці, чехи.

У цьому контексті варто звернути увагу на проєкт «Остання адреса», започаткований організацією «Меморіал», який згодом отримав поширення в Україні. Його метою є збереження пам'яті про жертв політичних репресій через встановлення меморіальних знаків у вигляді металевих табличок на будинках, де проживала репресована особа в останні дні перед арештом. Таблички мають уніфікований вигляд і не містять зображень, лише текстову інформацію та характерний порожній вирізаний квадрат ліворуч, що символізує відсутність, знищене життя. На них зазначається ім'я особи, сфера діяльності та ключові дати: народження, арешт, розстріл, реабілітація. Проєкт функціонує за принципом «Одне ім'я. Одне життя. Один знак» [41].

В Україні ініціативи проєкту у випадках, що стосуються репресованих чеської національності, підтримуються чеськими партнерами «Poslední adresa» та Посольством Чеської Республіки в Україні. Інформація про встановлені знаки фіксується на офіційній сторінці «Остання адреса. Україна», де подано геолокацію їх розташування та короткі відомості про репресованих осіб [41].

Підсумки

В ході дослідження виявлено, що в регіоні взагалі відсутні монументи та меморіальні комплекси на вшанування пам'яті жертв політичних репресій. Місця пам'яті представлено виключно символічними знаками (хрести, стели), що не є витворами скульпторів та не містять необхідного візуального посилення для суспільства. За окремим виключенням, пам'ятні знаки не несуть в собі персоналізованої інформації, а лише присвячені колективному узагальненому образу жертв терору.

З'ясовано, що переважна більшість пам'ятних знаків встановлено з ініціативи та коштом приватних осіб, меценатів, для яких трагедія терору є частиною сімейної/родинної пам'яті та зв'язком міжпоколінневої пам'яті про рідних, чий долі було понівечено злочинними діями реалізаторів терору. Таким чином, вони виступають осередками неформальної комеморації.

Встановлено, що місця пам'яті часто розташовані без належного інформаційного супроводу: відсутні пояснювальні таблички, стенди з історичними довідками чи згадками про конкретні події, що ускладнює їхнє сприйняття широкою громадськістю.

Простежується повна відсутність інтеграції цих місць у культурно-освітній простір регіону: вони майже не використовуються в просвітницьких програмах,

екскурсійній діяльності чи публічних заходах пам'яті.

Зафіксовано відсутність системної діяльності місцевих органів влади щодо впорядкування, збереження та популяризації місць пам'яті про жертв терору, що призводить до їхньої маргіналізації у суспільній свідомості.

Виявлено, що значна частина місць пам'яті не має офіційного статусу об'єктів культурної спадщини, що ускладнює їх охорону.

Спостерігається фрагментарність мережі місць пам'яті, відсутня концепція їхнього створення та просторового розміщення.

Проведене **цифрове картографування** дало змогу не лише локалізувати місця пам'яті, об'єкти репресивної інфраструктури та ймовірні простори поховань, а й виявити характерні особливості формування меморіального простору Житомирщини. Зокрема, простежується тенденція до поєднання в межах одного меморіального об'єкта кількох історичних трагедій (Голодомору, політичних репресій та Другої світової війни), що ускладнює окреме осмислення «Великого терору».

Інтерактивна карта виступає не лише засобом візуалізації історичного матеріалу, але й інструментом збереження колективної пам'яті, що дозволяє поєднати архівні документи, усні свідчення, фотографії, просторові дані та інші матеріали в єдиному цифровому середовищі. Такий підхід сприяє переосмисленню історичного простору регіону та формуванню нових практик комеморації.

Подальше дослідження теми потребує розширення джерельної бази, проведення польових і ексгумаційних робіт, активнішого залучення органів місцевого самоврядування, музейних установ та громадських ініціатив до процесу меморіалізації. Важливим завданням залишається інтеграція місць пам'яті жертв політичних репресій у сучасний освітній простір, адже збереження пам'яті про злочини тоталітарного режиму є необхідною умовою формування історичної свідомості суспільства та запобігання повторенню подібних трагедій у майбутньому.

Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

**Олена ПАСІЧНИК,
Антон СИЧЕВСЬКИЙ**

Фото О. Пасічник

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 16 травня 1990 року – перепоховання жертв політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/16-%d1%82%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%bd%d1%8f-1990-%d1%80%d0%be%d0%ba%d1%83-%d0%bf%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%bf%d0%be%d1%85%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d0%b6%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b2-%d0%bf%d0%be%d0%bb/> (дата звернення: 01.03.2026).
2. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006. Довідник: офіційне видання / Упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. Житомир : «Волинь», 2007. 620 с.
3. Андріяшівка. Пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій 1932–1933 рр. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%96%D1%8F%D1%88%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BA-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%BC-%D0%B3%D0%BE/> (дата звернення: 08.03.2026).
4. Бедь М. М., Марковський Б. В., Пушкарук П. В., Скавронський П. С. Історія Бердичівського району. Житомир : ПП «Рута», 2020. 376 с.
5. Більман Т. Ще 12 повернуто із забуття. Житомирщина, 21.05.2021. № 32. ДАЖО (Державний архів Житомирської області). Газетний фонд. Інв. № 3423. URL: <https://drive.google.com/file/d/1hEvhbBXtM4tOswpLOUNEQa9ATSUaN192/view> (дата звернення: 06.03.2026).
6. Великогорбашівська сільська рада. Відділ культури Новоград-Волинської районної державної адміністрації : офіційний сайт. URL: https://kultura-nv.at.ua/index/velikogorbashivska_silska_rada/0-179/ (дата звернення: 06.03.2026).
7. Відкриття пам'ятника жертвам політичних репресій в с. Пилипо-Кошара до Дня пам'яті і примирення та 72-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Миропільська територіальна громада : інтернет-портал. 10.05.2017. URL: <https://myropilska-gromada.gov.ua/news/15-48-23-10-05-2017/> (дата звернення: 06.03.2026).
8. В Попільні Ющенко відкрив пам'ятник, а Забела посадив дерево. 20 хвилин Житомир : інтернет-портал. 20.11.2007. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/v-popilni->

[yuschenko-vidkriv-pamyatnik-a-zabela-posadiv-derevo-75963.html](https://berdychiv.in.ua/%D0%B2%D1%83%D0%BB-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-41-%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D1%88%D0%BA/) (дата звернення: 06.03.2026).

9. Вул. Героїв України, 41. Меморіальна дошка пам'яті жертв політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет-портал. 04.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%D0%B2%D1%83%D0%BB-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-41-%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D1%88%D0%BA/> (дата звернення: 04.03.2026).

10. Вул. Героїв України, 41. Пам'ятний знак жертвам тоталітарного режиму. Мій Бердичів : інтернет портал. 04.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%D0%B2%D1%83%D0%BB-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%97%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-41-%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%BD%D0%B0/> (дата звернення: 05.03.2026).

11. Гераймович С. Ілюстрована історія вулиць і районів міста Коростень. Коростень, 2020. 80 с.

12. ГІС карти: види, інтерактивні функції та застосування. EOS Data Analytics, Inc : інтернет-ресурс. 16.01.2026. URL: <https://eos.com/uk/blog/gis-karty/> (дата звернення: 09.04.2026).

13. Голодний рік... Голодний день... Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років Овруцького району Житомирської області. Житомир : «Полісся», 2008. 84 с.

14. Голодомор 1932–1933 років на Житомирщині. Пам'ятники та пам'ятні знаки. Житомирщина історична : інтернет-видання. 19.04.2010. URL: <https://www.history.zt.ua/2010/04/1932-1933.html> (дата звернення: 04.03.2026).

15. Гоцалюк І. У часи репресій гинули хазяйновиті й роботящі селяни. Голос України. 14.12.2017. URL: <https://www.golos.com.ua/article/297267> (дата звернення: 06.03.2026).

16. Гуцало Л. В. Проведення «чисток» серед польського та німецького населення Житомирщини у 1930-х рр. Подільська старовина. 2018. № 3 (3). С. 84–86.

17. Демчин. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та репресій 1937 р. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%d0%b4%d0%b5%d0%bc%d1%87%d0%b8%d0%bd->

%d0%bf%d0%b0%d0%bc%d1%8f%d1%82%d0%bd%d0%b8%d0%b9-
%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%ba-
%d0%b6%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b2%d0%b0%d0%bc-
%d0%b3%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%be%d0%bc/ (дата звернення:
06.03.2026).

18. Документи з архівно-слідчої справи на Віцентину Леонтіївну (Львівну), засуджену до вислання строком на 10 років. 1937 р. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. Р-5013, оп. 2, спр. 206. URL: <https://drive.google.com/file/d/1hEvhbBXtM4tOswpLOUNEQa9ATSUaN192/view> (дата звернення: 16.03.2026).

19. Документи з архівно-слідчої справи на жителів с. Стовпи Ярунського району Федорчука Гната Федоровича та Федорчука Арсенія Федоровича. 1937 р. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. Р-5013, оп. 2, спр. 910. URL: <https://drive.google.com/file/d/1hEvhbBXtM4tOswpLOUNEQa9ATSUaN192/view> (дата звернення: 16.03.2026).

20. Драпак М. Понівечене прикордоння. Локальна історія : інтернет-портал. 19.03.2024. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/ponivechene-prikordonnia/> (дата звернення: 07.03.2026).

21. Дубман Б. Нарис історії Житомира. Житомир : «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2024. 640 с.

22. Громадська організація «Україна Інкогніта» : інтернет-портал. URL: <https://ukrainaincognita.com/> (дата звернення: 10.04.2026).

23. Житомирська спілка волинських чехів : інтернет-портал. URL: <https://chehyvolyni.com.ua/> (дата звернення: 14.04.2026).

24. Житомиряни принесли квіти та портрети рідних до пам'ятника жертвам політичних репресій. Житомир.info : інтернет-портал. 19.05.2019. URL: https://www.zhitomir.info/news_183910.html (дата звернення: 14.04.2026).

25. Іващенко О. М. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині (Коростенський, Лугинський, Овруцький райони). Вип. 7. Житомир : «Полісся», 2006. 296 с.

26. Інтерактивний Львів. Центр міської історії. URL: <https://lia.lvivcenter.org/> (дата звернення: 10.04.2026).

27. Історія першого банку Житомира: від заснування до сьогодні. Журнал Житомира : інтернет-портал. 10.04.2023. URL: <https://zhzh.com.ua/zhitomir/istoriia-pershogo-banku-zhitomira-vid-zasnuvannia-do->

[sogodennia.html](#) (дата звернення: 06.03.2026).

28. Історія села Велика Фосня. Овруч сторінки історії : інтернет-портал. 24.12.2012. URL: <https://www.ovruch.info/istoriya-sela-velyka-fosnya/> (дата звернення: 06.03.2026).

29. Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1 (44). 2015. С. 121–137.

30. Кононович Л. Булдичівська трагедія. Документальне дослідження. Житомир : ФОП Худяков О. В., 2023. 158 с.

31. Лісова Слобідка. Пам'ятний знак жертвам Голодомору та політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%d0%bb%d1%96%d1%81%d0%be%d0%b2%d0%b0-%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b1%d1%96%d0%b4%d0%ba%d0%b0-%d0%bf%d0%b0%d0%bc%d1%8f%d1%82%d0%bd%d0%b8%d0%ba-%d0%b6%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b2%d0%b0%d0%bc-%d0%bf%d0%be%d0%bb/> (дата звернення: 06.03.2026).

32. Лутай М. До історії єврейських сіоністських організацій на Житомирщині. Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни) : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 2009. С. 244–251.

33. Мазяр О. «...он человек не советский»: хроніка державного злочину. Житомир : «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2022. 414 с.

34. Мапа місць масових поховань жертв Голодомору-геноциду. Національний музей Голодомору-геноциду : інтернет-ресурс. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/map/> (дата звернення: 10.04.2026).

35. Маркуші. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1933 і 1947 років та політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%83%D1%88%D1%96-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BA-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%BC-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4/> (дата звернення: 08.03.2026).

36. Махорін Г. Л. Андрушівщина: історія і сьогодення. Житомир : Видавець В. Б. Котвицький, 2011. 292 с.

37. Молодик В. З історії поселень Радомишльщини. Кримок. Радомишль. Місто з глибини віків : інтернет-портал. 10.04.2023. URL: <https://radomyshl.blogspot.com/2023/04/blog-post.html> (дата звернення: 06.03.2026).
38. На земельній комісії розбиралися з ділянкою в Житомирі, де ГО пропонує встановити пам'ятний хрест, а кооператив хоче гаражі. Житомир.info : інтернет-портал. 11.12.2020. URL: https://www.zhitomir.info/news_196846.html (дата звернення: 08.03.2026).
39. Никонівка. Пам'ятник жертвам політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%BC-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD/> (дата звернення: 06.03.2026).
40. Овруч. Сторінки історії : інтернет-портал. URL: <https://www.ovruch.info/> (дата звернення: 08.03.2026).
41. Остання адреса Україна. Facebook : соціальна мережа. URL: <https://www.facebook.com/ostannya.adresa.ukraine/> (дата звернення: 14.04.2026).
42. Пам'ятки монументального мистецтва Житомирської області / заг. ред., ілюстр., підгот. текстів Г. Мокрицького. Житомир : «Волинь», 2009. 208 с.
43. Пам'ятник на згадку советських вбивств в Овручі. Голос Волині. 14 вересня 1943 р. № 108. С. 4.
44. Пасічник О. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Житомирщині: репресії в селі Вільськ на прикладі родини Мельників. Житомирщина історична : інтернет-видання. 09.04.2025. URL: <https://www.history.zt.ua/2025/04/velykyi-teror-1937-1938-rr-na-zhytomyrshchyni-represii-v-seli-vilsk-na-prykladi-rodyny-melnykiv.html> (дата звернення: 10.03.2026).
45. Першко В. Мусимо знати, бо «Булдичівська трагедія» актуальності й досі не втрачає. 20 хвилин Романів. № 21 (256). 05.06.2024. URL: <https://zt.20minut.ua/uploads/pdf/0035/11/0d2fce33d7f90778e2a0761de5fa4c006aaeb148.pdf> (дата звернення: 07.03.2026).
46. Під Житомиром відкрили меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій. УНІАН : інформаційне агентство. 23.11.2013. URL:

<https://www.unian.ua/society/855206-pid-jitomirom-vidkrili-memorial-jertvam-golodomoru-ta-politichnih-represiy.html> (дата звернення: 08.03.2026).

47. Попільнянщина пам'ятає... Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років Попільнянського району Житомирської області. Житомир : «Полісся», 2008. 324 с.

48. Про визначення підприємств, установ, організацій відповідальних за благоустрій пам'ятників, пам'ятних знаків, обелісків, меморіалу на території Романівської селищної ради. Романівська територіальна громада : інтернет-портал. 24.06.2021. URL: <https://romanivska-gromada.gov.ua/news/1624533295/> (дата звернення: 08.03.2026).

49. «Про закріплення відповідальних за впорядкування пам'ятників, одиноких та братських могил, обелісків, пам'ятних знаків на території Андрушівської міської територіальної громади». Андрушівська міська рада Бердичівського району Житомирської області. Виконавчий комітет. Рішення від 21 травня 2021 р. № 139. Андрушівська міська рада : інтернет-портал. URL: <https://andrushivka.info/wp-content/uploads/2021/08/%E2%84%96-139-%D0%9F%D1%80%D0%BE-%D0%97%D0%B0%D0%BA%D1%80%D1%96%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2.pdf> (дата звернення: 05.03.2026).

50. Райки. Пам'ятник жертвам політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%BC-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%80/> (дата звернення: 06.03.2026).

51. Рафальська Т. Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. Київ, 2010. 197 с.

52. Реабілітовані історією. Житомирська область : інтернет-проект. URL: <https://www.reabit.org.ua/books/zt/> (дата звернення: 04.03.2026).

53. Тригуб І. Історія міста Звягель (Новоград-Волинський). Віртуальний музей міста Звягель : інтернет-портал. URL: <https://www.zwiahel.info/museum/room9/8> (дата звернення: 06.03.2026).

54. У Житомирі відкрили дошку пам'яті розстріляних у 1938 році чехів. Житомир.info : інтернет-портал. 18.09.2014. URL:

https://www.zhitomir.info/news_139119.html (дата звернення: 16.04.2026).

55. У Житомирі встановили табличку в пам'ять про репресованого чеха Франца Фронєка. Суспільне Житомир : інтернет-портал. 08.06.2021. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/137677-u-zitomiri-vstanovili-tablicku-v-pamat-pro-represovanogo-ceha-franca-froneka/> (дата звернення: 16.03.2026).

56. Хорошів. Міста та райони області: історія і сьогодення. Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека : інтернет-ресурс. URL: <https://www.lib.zt.ua/ua/cityareaua/node/891> (дата звернення: 16.03.2026).

57. Швайківка. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 років та політичних репресій. Мій Бердичів : інтернет-портал. 02.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/%d1%88%d0%b2%d0%b0%d0%b9%d0%ba%d1%96%d0%b2%d0%ba%d0%b0-%d0%bf%d0%b0%d0%bc%d1%8f%d1%82%d0%bd%d0%b8%d0%b9-%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%ba-%d0%b6%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b2%d0%b0%d0%bc-%d0%b3%d0%be%d0%bb/> (дата звернення: 08.03.2026).

58. Ямковий І. Т. Геноцид : архівно-документальні нариси. Житомир : Полісся, 1999. 210 с.

59. Holodomor Monuments in Ukraine. Пам'ятники жертвам Голодомору у Житомирській області. Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre : інтернет-ресурс. URL: <http://www.ucrdc.org/holodomor-monuments/zhytomyr.html> (дата звернення: 06.03.2026).

60. Kokin S. Zbrodniarze z NKWD przed sądem. Przypadek Żytomierza. Przystanek Historia : інтернет-портал. 07.07.2020. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/zsrs/70830,Zbrodniarze-z-NKWD-przed-sadem-Przypadek-Zytomierza.html> (дата звернення: 16.03.2026).